

УДК 94(477.42):281.93:262.1 «1945/1991» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-021

Духовенство Древлеправославної Церкви Христової та інститут безпопівських духовних наставників на Житомирщині у 1945–1991 рр.: просопографічний портрет

А.О. Сичевський

*Житомирський державний університет ім. І. Франка,
syczewski@gmail.com*

Ключові слова:

старообрядці, духовенство, поморці, федосіївці, Білокриницька ієрархія, «Окружне послання», Житомирщина.

У статті розкривається просопографічний портрет старообрядницького духовенства Древлеправославної Церкви Христової Білокриницької Ієрархії та безпопівських духовних наставників Житомирської області. Розглянуто внутрішнє протиборство у попівщині між прибічниками схвалення «Окружного послання» та неокружниками, що були представлені Балтською (Південною) єпархією Древлеправославної Церкви Христової. Встановлено, що на Житомирщині неокружники тривалий час займали домінуючу позицію та очолювалися священником А. Глазовим. Звернено увагу на конфлікти парафій з священниками, що виникали внаслідок недбалого ставлення до ввірених обов'язків, фінансових махінацій, пиятики. Відзначено, що завдяки заходам обласних органів влади старообрядці-попівці Житомирщини були позбавлені можливості мати власних священнослужителів. Виявлено, що в окреслений період Житомирщина була єдиним регіоном, де легально існували федосіївські громади. Стверджується, що безпопівці-федосіївці головний акцент робили на релігійній просвіті всередині громад, а до світської освіти ставилися зневажливо. Подано характеристику духовних наставників старообрядців поморської згоди, що переважали на Житомирщині та мали п'ятнадцять громад. Розкрито проблему браку кадрів, що могли б обіймати посади наставників, яка гостро постала у безпопівців в першій половині 1980-х рр.

The clergy of the Orthodox Old-Rite Church and the institute of the Bespopovtsy spiritual mentors of Zhytomyr region in 1945–1991: prosopographic portrait

A. Syczewski

Zhytomyr Ivan Franko State University

Key words:

Old Believers, clergy, Pomortsy, Fedoseevtsy, Belokrinitskaya Hierarchy, «Okruzhnoye poslaniye», Zhytomyr region.

The article reveals a prosopographic portrait of the Old Believer's clergy of the Belokrinitskaya Hierarchy Orthodox Old-Rite Church and the Bespopovtsy spiritual mentors of Zhytomyr region. The internal confrontation among the Popovtsy, between supporters of approval the «Okruzhnoye poslaniye» and the Neokruzhniki, which were presented by the Baltic (Southern) diocese of the Orthodox Old-Rite Church was considered. The author established that in the Zhytomyr region the Neokruzhniki occupied a dominant position for a long time and were headed by a priest A. Glazov. In the article discovered that the final defeat in the struggle with the Moscow Old Believers Archbishop the Neokruzhniki suffered in 1950 for the intervention of the Soviet authorities.

The life-way of the clergy of the Popovtsy Old Believers communities, their social status, marital status, career growth is considered. Attention was drawn to the conflicts of the parishes with the priests, which arose as a result of careless attitude towards the entrusted duties and financial malpractice, and even for drinking alcohol. The author noted that thanks to measures of the regional authorities, the Old Believers-Popovtsy of Zhytomyr region were deprived of the opportunity to have their own clerics.

The provision by the spiritual mentors of the Bespopovtsy of Fedoseevtsy consent in the villages of Dermanivka and Pyatidub were analyzed. In the article revealed that in the defined period Zhytomyr region was the only region where the Fedoseevtsy Old Believer communities were legally established. The level of education of the Bespopovtsy clergy was characterized. In the article argued that the Bespopovtsy – Fedoseevtsy focused on religious enlightenment in the middle of communities and they were disrespectful to secular education.

The author characterized the Pomortsy spiritual mentors, which prevailed in Zhytomyr region and had fifteen communities. The relationship between the Pomortsy and the Fedoseevtsy spiritual mentors is considered. The author analyzed cases of selfless service of spiritual perpetrators, who often did not receive material support from their parishes at all. Nevertheless, the negative personal qualities of individual mentors, which led to internal strife in the communities, were also shown. The problem of shortage of personnel that could occupy the positions of mentors that emerged sharply between the Bespopovtsy in the first half of the 1980s was revealed.

Український народ у ХХ ст. став заручником низки соціальних експериментів владних структур. Гоніння на церкву, що ініціювалися більшовицькою партією та провадилися підконтрольним їй державним апаратом вимушували духовенство бути в таборі опозиції до всього радянського та перебувати фактично на межі виживання. За служіння на благо віри духовенство радянською владою прирівнювалося до ворогів держави і маніпуляторів суспільною думкою. У важких умовах тоталітарного режиму, що прагнув викоринити релігійну свідомість суспільства та сягнути його повної атеїзації, духовенство проявило справжню відданість ідеалам та цінностям християнства, звитягу, непохитності і незламності духу. Значною мірою кроки держави сприяли високим показникам секуляризації, що стала своєрідним виразником «манкуртизації» народу. На долю духовенства випала надзвичайно відповідальна місія охорони релігійного укладу життя, дотримання його догматів, норм та канонів, що було основою для духовного конструкту парафій. Також духовенство займало й провідні позиції у процесах збереження власної ідентичності етноконфесійних спільнот України.

На сучасному етапі лібералізація державно-церковних відносин, проголошення рівності та свободи віросповідань у демократичній Україні є запорукою плюралістичного погляду на радянське минуле й актуалізує наукові студії з історичного релігієзнавства.

Не дивлячись на зростаючу популярність поміж істориків вивчення проблем становища релігії за часів радянської України, історія окремих конфесій, зокрема, старообрядництва, на жаль, знаходиться поза полем їхніх наукових інтересів. Відрадними є розвідки О.А. Прігаріна та С.В. Таранця,

у яких висвітлено деякі фрагменти функціонування громад старообрядців на Одещині та Вінниччині [1–3]. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. детально проаналізували С.І. Жилюк та Л.І. Паніна [4–5], які побіжно розглянули й діяльність старовірських громад, в тому числі питання щодо кадрового забезпечення духовенства. Окремі аспекти особливостей служіння старообрядницького духовенства Житомирщини розглядалися автором даної статті [6–8]. Проте цілісного опублікованого дослідження, в якому б комплексно охарактеризовувалося старообрядницьке духовенство Житомирської області періоду 1945–1991 рр. досі в сучасній українській історіографії немає.

У представленій статті на основі архівних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Житомирської області, що вперше залучаються до наукового обігу, реконструйовано просопографічний портрет старообрядницького духовенства Древлеправославної Церкви Христової Білокриницької Ієрархії, духовних наставників старовірів федосіївської та поморської згод, проаналізовано їхній соціальний статус, кар'єрне зростання, взаємини з паствою, відображено внутрішні конфлікти та відносини з обласними органами управління.

У налагодженні та регламентації конфесійного життя віруючих ключове місце посідали священнослужителі, які мали статус духовної еліти громад. Духовенство відіграло роль посередника між Царством Небесним та віруючими. Старообрядницькі духовні отці здійснювали пастирське служіння, яке включало проведення богослужінь і таїнств, законоучіння та проповідницьку

діяльність. Позиція духовного лідерства вимагала від священнослужителів, як ґрунтовних релігійних знань, так і дотримання благочестивості своєї поведінки та вчинків. Священнослужитель, згідно християнського вчення, відповідав за кожну ввірену йому душу та мав привести свою паству до Христа.

Влада у загальній оцінці діяльності старообрядницького духовенства була критичною та не об'єктивною, навішуючи на священників і наставників негативні штампи. Наприклад, обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) Є.Ф. Щербаков у своєму звіті за 1945 р. так характеризував священнослужителів: «Вони на 95% із заможно-куркульського середовища. У середовищі вірян деякі малоавторитетні, хочуть кидати службу священнослужителя, бо вона матеріально не забезпечує, є й інші, як Жернов з с. Кошарища Коростишівського району, який від п'янки не прокидається, якого також часто бачать в Житомирі на базарі у нетверезому стані» [9, арк.165].

Станом на 1945 р. в Житомирській області діяло дві попівські громади білокриницької згоди – у Житомирі та с. Железняки. Віруючі цих громад були втягнуті у внутрішній конфлікт у попівщині між «окружниками» та «неокружниками». Попівці Житомирщини довгий час підтримували позиції останніх та входили у склад Балтської (Південної) єпархії Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання». Ще у першій половині ХХ ст. центр єпархії знаходився в Куренівському старообрядницькому чоловічому монастирі у Вінницькій області. У 1930-х рр. цю єпархію очолював неокружницький єпископ Веніамін. Його резиденція знаходилася у старообрядницьких монастирях с. Куренівка Чечельницького району Вінницької області, але після остаточного зруйнування монастирів, яке тривало з 1929 до 1933 р., він не мав постійного місця проживання – його тимчасова кафедра розташовувалася у м. Брацлаві та с. Шурі-Копіївській Тульчинського району Вінницької області [2, с.81; 3, с.81–82]. У 1935 р. наступником Веніаміна став Сава (у миру – С.І. Суржиков), неокружницький єпископ Балтський та всього Півдня Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання», колишній архімандрит Куренівського старообрядницького чоловічого монастиря [2, с.115].

Приналежність попівців до «неокружників» забезпечувалася не тільки за рахунок думок та настроїв віруючих, але й зі сторони їхнього духівника. Так, у 1945 р. громади попівців обслуговували-

ся священником А.Л. Глазовим, який в 1927 р. прийняв висвячування у священники в Куренівському старообрядницькому чоловічому монастирі від неокружницького єпископа Веніаміна у присутності архімандрита С.І. Суржикова. А.Л. Глазов був священником у двох попівських громадах Житомирщини у 1927–1936 рр. та від часу нацистської окупації – з 1941 р. [10, арк.1–3 зв.]. А.Л. Глазов був відданий ідеям неокружництва, тому він вступив у конфлікт з найбільшою попівською церковною структурою округницького спрямування – Московською архієпископією Древлеправославної Церкви Христової Білокриницької Ієрархії (далі – ДЦХБІ), яка вважала, що віруючі Житомирщини мають підпорядковуватися їй. Проте А.Л. Глазов не визнавав зверхності над ним архієпископа ДЦХБІ Іринарха [9, арк.165].

В конфлікті «окружників» та «неокружників» житомирська громада ще у 1945 вирішила підтримувати перших та відсторонила А.Л. Глазова від служби. Функції священника у громаді став виконувати округницький протоієрей-благочинний з київської старообрядницької громади Є.І. Карпов [11, арк.1; 12, арк.8–8 зв.; 13, арк.118].

Для табору «неокружників», які залишалися в області тільки у с. Железняки, 1946 р. став фатальним. В цьому році помер єпископ Балтський і всього Півдня Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання» Сава та останній очільник неокружництва на Житомирщині – А.Л. Глазов [2, с.115; 14, арк.1].

Щоправда у Київсько-Вінницькій єпископії округницької ДЦХБІ, до якої з 1946 р. входили обидві громади попівців Житомирської області, «неокружники» зберігали значний вплив. Наприклад, в 1950 р. розгорівся скандал навколо округницького старообрядницького Київсько-Вінницького єпископа Веніаміна, який вступив у конфлікт з московським архієпископом Іринархом і став на позиції «неокружників», що знаходилися в опозиції до архієпископії. Варто наголосити, що у підпорядкуванні Веніаміна (у миру – В.Ф. Агольцов, в сані був з 1946 до 1950 р.) було 30 громад в таких областях: Житомирській, Київській, Вінницькій, Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській та Харківській. Симулюючи хворобу, Веніамін не відвідував церкву у м. Вінниці, а збирав своїх прибічників з «неокружників» і проводив з ними моління та сповіді на своїй квартирі. Оскільки єпископ Веніамін відмовився підкорятися Іринарху, він, за сприяння радянських органів влади, був знятий з реєстрації у ввіреній йому єпархії [15, арк.90–91, 213; 16,

арк.17–18; 17]. З 1950 р. партія «неокружників» фактично перестала існувати і не проявляла своїх прагнень до окремішності та самостійності від окружницької Московської архієпископії ДЦХБІ.

З жовтня 1946 р. у громад білокриницької згоди Житомирської області був один священик – П.І. Селезньов [18, арк.1, 4–7]. На цю посаду його призначив окружницький старообрядницький архієпископ Московський і всія Русі ДЦХБІ (побутова назва – білокриницька згода; з 1988 р. – Російська Православна Старообрядницька Церква) [19, с.4] Іринарх (у миру – І.В. Парфьонов, в сані був з 1941 до 1952 р. [20, с.44]). П.І. Селезньов був уродженцем Вінницької області, в якій і працював священиком: з 1907 р. – у с. Курники Тиврівського району, з 1914 р. – у м. Брацлаві, з 1931 р. – у с. Пилипи-Боровські Черневецького району, з 1941 р. – у м. Гайсині та Вінниці [18, арк.2–3].

У білокриницькій громаді Житомира періодично виникали конфліктні ситуації з духовенством, оскільки віруючі були незадоволені священиками, які призначалися вищим керівництвом ДЦХБІ у їхню парафію. В основі таких конфліктів були об'єктивні причини. Наприклад, священик П.І. Селезньов практично не цікавився справами громади, а опікувався будівництвом власного будинку у Вінниці, де проживала його дружина та родичі. За словами віруючих, П.І. Селезньов дбав тільки про особисту наживу, пожертвування, кошти призначені парафіянами на утримання храму переконавав передавати в його користування і привласнював. Проти ремонту церкви він заперечував і прагнув з церковного амвона переконати парафіян, що «храм треба дотримувати у порядку душевному, внутрішньому, а молитися Богові можна і в неремонтованому храмі» [21, арк.1 зв.–2]. Голова релігійної громади Є.В. Кузьменко говорив, що П.І. Селезньов «службу проводив погано, займався шкуродерством, за похорони, хрещення, вінчання вимагав від вірян непосильні для них гроші» [22, арк.82–83].

Неблагочестиві вчинки і поведінка П.І. Селезньова призвели до того, що у 1953 р. голова житомирської громади Є.В. Кузьменко звертався до обласного уповноваженого РСРК з проханням замінити їм священика. Цікаво, що на цю посаду він пропонував наставника безпопівської громади поморської згоди с. Великі Кошарища Ф.Ф. Жернова. Голова громади заявляв уповноваженому, що у московському управлінні архієпископії ДЦХБІ громада мала зв'язки, за допомогою яких Ф.Ф. Жернова можна буде рукопокласти у священики. Проте ідея Є.В. Кузьменка так і не була втілена [23, арк.169]. Лише у кінці 1955 р.

П.І. Селезньов полишив посаду священика житомирської громади. Причиною цього він називав важкі матеріальні умови, тому що громада відмовилася виплачувати йому 400 крб. щомісячно [22, арк.68–69; 24, арк.208].

Важливо відзначити, що колишній священик П.І. Селезньов, який виявив деструктивний вплив на функціонування громади попівців Житомира, про що було відомо і керівництву старообрядницької Київсько-Вінницької єпископії, після того, як покинув громаду в Житомирі, був призначений священиком у м. Гайсин Вінницької області [25, арк.74]. Тобто вище керівництво ДЦХБІ ігнорувало інформацію віруючих про недобропорядність П.І. Селезньова.

Після П.І. Селезньова священиком білокриницької громади Житомира у 1956 р. було призначено А.Т. Саваськова [26, арк.3]. Він теж походив не з місцевих попівців – народився 30 серпня 1882 р. у с. Ніколаєвському Акмолинської області (Казахстан). Духовною працею займався з 17-річного віку. В Україну переїхав у 1927 р. та служив священиком в м. Балті до 1932 р. Через переслідування радянської влади А.Т. Саваськов у 1932 р. переїхав до Казахської РСР, а в 1933 р. нелегальним шляхом потрапив у Китай, м. Кульдіт Сінцзянської провінції. У СРСР він повернувся тільки в 1955 р. [26, арк.1–2].

Проте від початку служіння А.Т. Саваськова у Житомирі, громада бурхливо висловлювала своє невдоволення новопризначеним. Наприклад, голова громади І.М. Гусяков розповідав обласному уповноваженому РСРК, що А.Т. Саваськов погано вів службу. І.М. Гусяков про нього заявляв: «Це темна особа і випадково потрапив у священики» [27, арк.36]. Віряни ж характеризували священика, як п'яницю [28, арк.234].

У Житомирі священик А.Т. Саваськов дійсно нехтував основами старообрядництва та переймався виключно своїми прибутками. Свідченням цього є той факт, що він звертався до архієпископа Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) в м. Житомирі з проханням про прийняття його в лоно РПЦ [28, арк.234]. А.Т. Саваськов був усунутий з посади єпископом Київсько-Вінницьким Іринархом у 1958 р. [29, арк.126; 26, арк.3–4].

Протягом 1958–1959 рр. білокриницька громада Житомира безуспішно намагалася знайти кандидатуру на посаду священика. У 1958 р. єпископ Іринарх призначив священиком громади Т.І. Чернишова [30, арк.1, 3–4]. Але, не дивлячись на прохання житомирської громади, місцеві органи влади відмовили священику у приписці, мотивуючи це тим, що він є жителем іншої області [30, арк.5; 12, арк.6

зв.; 31, арк.149–150]. Відтак Т.І. Чернишов був відкликаний з Житомира [32, арк.99]. Наступного ж року єпископ Іринарх доручив обслуговування громади священникові київської старообрядницької церкви, проте він не приїжджав [31, арк.149–150]. Фактично з 1958 р. попівці Житомирської області втратили своє місцеве священство.

У другій половині ХХ ст. громади старовірів-федосіївців в Україні залишилися лише на території Житомирщини. Протягом аналізованого нами періоду громади безпопівців федосіївської згоди у с. Дерманівці (з 7 червня 1946 р. – Трудолюбівка) та с. П'ятидубі Базарського району (регіональному центрі федосіївщини) мали шість наставників: у Дерманівці – один, у П'ятидубі – п'ять. Наставником у громаді с. Дерманівка в 1945–1959 рр. був К.І. Потапов [33, арк.19 зв.–21; 34, арк.1–1 зв.; 35, арк.1], а наставниками у громаді с. П'ятидуб були: у 1945–1952 рр. – М.К. Філат'єв, у 1952–1955 рр. – Д.Т. Сергеев, у 1955–1970 рр. – А.В. Ануфрієв, у 1970–1971 рр. – Т.Л. Михайлов, у 1971–1979 рр. – Ф.Г. Сафронов [36, арк.1–2; 37, арк.1–1 зв.; 38, арк.2; 39, арк.1–3; 40, арк.1–3; 41, арк.5, 8; 42, арк.41].

Наставники федосіївців, які були офіційно зареєстровані обласним уповноваженим РСРК у 1945 р., мали досвід духовного пастирства ще з початку 1940-х рр. Так, наставник с. Дерманівка К.І. Потапов обіймав посаду з 1940 р., а наставник с. П'ятидуб М.К. Філат'єв – з 1941 р. [33, арк.20–21; 36, арк.1–2].

Всі наставники федосіївців були місцевими уродженцями, які своє життя, окрім духовної праці, присвятили хліборобству. Рівень світської освіти духовних наставників федосіївців був низьким. Для прикладу, наставник громади с. Дерманівка К.І. Потапов був малограмотним, а наставник п'ятидубських безпопівців Ф.Г. Сафронов отримав два класи освіти у церковно-парафіяльній школі [33, арк.19 зв.; 41, арк.8]. Разом з тим, федосіївці, як й інші старовіри області, в першу чергу звертали увагу не на світську освіту, а на знання релігійних догматів та провадження обрядів, які передавалися старшим поколінням молодшому всередині самих громад. Також при обранні наставника віруючі надавали перевагу людям похилого віку. На цю посаду обиралися виключно чоловіки [37, арк.1–1 зв.].

З усіх безпопівських наставників Житомирської області тільки федосіївець с. П'ятидуб Т.І. Михайлов брав участь у Другій світовій війні – був призваний до армії в 1943 р. [43, арк.1–2].

Громада с. Трудолюбівка була неухважною до свого наставника та не цінувала його праці. Тому

К.І. Потапов 18 липня 1959 р. звернувся з заявою до уповноваженого РСРК при Житомирському облвиконкомі А.Є. Мангушева. В ній зазначалося: «Від здійснення релігійних обрядів ніяких прибутків не маю, а громада мені нічим не допомагає і ніякої участі в церковних справах не бере, мені ж доводиться платити податок на прибуток... Я прошу мене зняти з реєстрації, оскільки громада фактично не існує і я не в змозі нести за неї витрати» [31, арк.151]. З цього року громада с. Трудолюбівка залишилася без наставника і віруючі стали відвідувати богослужіння у с. П'ятидуб [35, арк.1].

У п'ятидубській громаді наставники мали дуже високий кредит довіри у парафіян і, як правило, обіймали свої посади від часу обрання й аж до самої смерті. Проте, у 1971 р. фіксується виняток – збори громади усунули наставника Т.Л. Михайлова від посади, оскільки він недостойно поведився і постійно пив горілку [41, арк.5].

Опікуючись справами релігійного життя, наставники федосіївців с. П'ятидуб не вимагали від віруючих значних коштів за свою працю, а старенький 84-річний наставник Ф.Г. Сафронов (обіймав посаду з 1971 р.) взагалі не знаходився на грошовому утриманні віруючих [41, арк.5, 8].

Федосіївці Житомирщини мали свого духовного наставника лише до кінця 1970-х рр., до смерті Ф.Г. Сафронова, який ще у 1978 р. хворів і зовсім не проводив служби. Після цього віруючі проводили служби тільки самостійно та по хатам [42, арк.41].

Старовіри-безпопівці поморської згоди мали в області п'ятнадцять громад, три з них знаходилися у містах: Житомирі, Бердичеві та Новограді-Волинському. Протягом аналізованого нами періоду саме міські громади поморців мали найкраще забезпечення кадрами для духовенства. У житомирській громаді протягом 1945–1991 рр. було п'ять наставників, у бердичівській – два, а у новоград-волинській – п'ять.

Найбільш потужною поморською громадою області була житомирська. Визначним з-поміж усіх наставників поморської громади Житомира був М.А. Шлюєв, який обіймав посаду протягом 1945–1964 рр. [44, арк.1; 45, арк.1; 46, арк.2]. Він належав до польських мігрантів ХІХ ст. – народився в 1867 р. у гміні Щебра-Ольшанка Августовського повіту Сувальської губернії (Російська імперія), а в 1879 р. разом з батьками переїхав на проживання у с. Роботище Новоград-Волинського повіту Волинської губернії [44, арк.1]. М.А. Шлюєв мав 25-річний стаж роботи на посаді духовного наставника. Так, у 1920–1934 рр. він служив в с. Роботище, а з 1934 р. – у Житомирі

[44, арк.2]. Варто відзначити, що і в інших міських громадах у 1945 р. наставниками обрали тих духівників, які обіймали ці посади ще з часів нацистської окупації. Так, у бердичівській громаді поморців наставник С.С. Гусєв служив наставником з 1943 р. [47, арк.4].

Духовну освіту житомирські поморські наставники отримали як вдома від батьків, в громадах, так і в релігійних навчальних закладах. Наприклад, А.Н. Соловйов (обіймав посаду у 1964–1966 рр.) закінчив Ризьке духовне училище (Латвія) [48, с.7], а В.І. Осипов (став наставником у 1984 р.) був учнем парафіянина поморської церкви Житомира К.Ф. Жиганова, який закінчив духовне училище в м. Ясси (Румунія), та навчив його церковному читанню, співу і статуту служби [49, арк.2, 4; 48, с.7].

У поморській громаді Новограда-Волинського проблеми з духовенством почалися у 1950-х рр. Так, наставник І.Ф. Жернов протягом 1952–1955 рр. постійно відмовлявся від посади. Віруючим він заявляв, що виконував обов'язки тільки тому, що користувався квартирою при молитовному будинку. Окрім цього, його не задовольняли незначні пожертвування вірян, тому у 1955 р. І.Ф. Жернов полишив займатися наставництвом [50, арк.131; 23, арк.146; 51, арк.1; 22, арк.68; 24, арк.209–210; 52, арк.1–2]. Проте, як не дивно, але з 1956 р. І.Ф. Жернов знову обіймав посаду духовного наставника [51, арк.2–3; 53, арк.3] і тільки через хворобу (аортоміокардіосклероз, склероз судин головного мозку, крововиливи в мозок) у 1959 р. він полишив службу [51, арк.4]. З наступним наставником Й.Є. Антонюковим у громаді склався конфлікт. Частина віруючих у 1959 р. скаржилася обласному уповноваженому РСРК, що їхній наставник пиячив і вчиняв розпусні дії [53, арк.1, 3–4; 54, арк.4–4 зв.]. Й.Є. Антонюкова було усунуто з займаної посади. Тим не менш, як би парадоксально це не було, втім 13 квітня 1960 р. поморська громада Новограда-Волинського звернулася до обласного уповноваженого з проханням знову встановити їм настоятелем молитовні Й.Є. Антонюкова. Таке рішення підтримували 78% «двадцятки» засновників і правління громади [54, арк.1–2, 5].

У міських громадах поморців троє наставників мали досвід військової служби та воювали на фронтах Першої світової війни: житомирський наставник А.Н. Соловйов (обраний у 1964 р.) [46, арк.3–3 зв.], бердичівський наставник С.С. Гусєв (обраний у 1945 р.) [47, арк.5–5 зв.] та новоград-волинський наставник Й.Є. Антонюков (обраний у 1959 р.) [54, арк.4].

У поморських громадах велике значення мали начотчиці, які допомагали наставнику. Наприклад, у другій половині 1970-х рр. при наставникові Г.Т. Тимофєєві працювали три начотчиці: А.П. Васильєва, Н.Є. Голумбовська і О.Я. Шлюєва [55, арк.102; 5, с.64].

У першій половині 1980-х рр. поморські громади різко відчували кризу кадрів для духовного наставництва. Більшість громад просто залишилася без наставників. Єдиною громадою, де інститут наставництва зберіг свою тяглість була житомирська. Проте і у житомирських поморців в 1983 р. постало питання про зміну наставника, оскільки наставнику В.Г. Луференку було 98 років і його фізичний стан був незадовільним. Наприклад, до закінчення всенічної служби на Пасху він не витримав навантаження і впав, а після прийняття ліків прийшов до себе і закінчив службу. На щастя, парафії у 1984 р. вдалося знайти заміну В.Г. Луференку. Його наступник – 72-річний В.І. Осипов був єдиним духовним наставником безпопівців на всю область [56, арк.1–1 зв.; 57, арк.3; 49, арк.2, 4; 48, с.7].

Якщо ж аналізувати сільське духовенство поморців, то потрібно підкреслити, що наставники були місцевими жителями і здебільшого обіймали свої посади з 1930-х рр. та періоду німецької окупації. Наприклад, наставник громади с. Кустин Л.Є. Фадєєв почав своє служіння у 1933 р. [193, арк.1–2], наставник с. Рудня-Шляхова П.Т. Турський – у 1935 р. [58, арк.3], наставник с. Роботище А.Н. Легензов – у 1942 р. [59, арк.2], наставник с. Бродник П.Ф. Яковлев – у 1941 р. [60, арк.2], наставник с. Янушівка П.М. Осипов – у 1943 р. [61, арк.14–14 зв.]. Зафіксовано, що у двох наставників П.Т. Турського з с. Рудня-Шляхова та С.К. Зайцева з с. Теньківка (обраний у 1949 р.) батьки теж були духовними наставниками [58, арк.3; 62, арк.2].

З усіх сільських наставників поморців лише один мав досвід духовної роботи за межами Житомирської області. Так, П.Д. Луференков, наставник громади с. Нитине (обіймав посаду з березня 1946 р.), уродженець с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області, у 1905 р. виїхав на Урал, в м. Златоуст, де працював мартиновцем. З 1917 р. до 1925 р. він служив дияконом при церкві у Златоусті. А в 1935 р. він повернувся у с. Великі Кошарища, де в 1935–1939 рр. та 1941–1945 служив наставником [63, арк.2–2 зв., 6–7].

Стосунки між поморськими наставниками були неоднозначними та суперечливими. Наприклад, у 1947 р. духовний наставник громади с. Брод-

ник Базарського району П.Ф. Яковлев у бесіді з обласним уповноваженим РСРК Є.В. Шевченком говорив: «За останні роки виконання обрядів і церковного статуту все більше і більше порушується нашими духовними наставниками, і ось тільки днями мав суперечки з хуловним наставником житомирських старообрядців М.А. Шлюєвим. Він хоронить безбородих, курців і тих, хто бриє бороди від церкви не відлучає за гріхи і не накладає епітимії, не веде духовної роботи, не напучує порушників, сам від горілочки не відмовляється» [64, арк.61]. Разом з тим, наставники Базарського району духовно підтримували одне одного, навіть не дивлячись на те, що громада с. Бродник належала до поморської згоди, а громади сіл Дерманівка та П'ятидуб – до федосіївської згоди. Так, у 1948 р. з Москви в Базарський район приїхав в гості до свого брата у с. П'ятидуб духовний наставник Хрестовоздвиженського федосіївського храму (центр федосіївщини, що знаходився на Преображенському цвинтарі) Н.Д. Ващенко, який 15 серпня на Успіння Богородиці в молитовні с. П'ятидуб дав «благодать» трьом духовним наставникам: федосіївським – М.К. Філат'єву, К.І. Потапову та поморському – П.Ф. Яковлеву. Останні, отримавши «благодать», у свою чергу могли посвячувати в духовні наставники інших осіб [65, арк.138].

Поморські наставники, не дивлячись на свій вік і стан здоров'я, намагалися консолідувати громади та підтримувати їхню духовність на належному рівні. Наприклад, наставник громади с. Чолівка Т.Д. Максименко, який обіймав посаду у другій половині 1940-х рр., мав фізичні недоліки – був глухим і погано бачив, але докладав значних зусиль для того, щоб добре вести тривалу службу у молитовному будинку [66, арк.1–2; 67, арк.1; 22, арк.98]. Ще досить показовою є ситуація, що склалася у громаді с. Російські Пилипи в 1970-х рр. До 1974 р. наставник за станом здоров'я не міг вести служби, тому на цю посаду обрали І.С. Федорова – людину самовіддану справі релігії. З цього року і аж до 1978 р. він, не зважаючи на похилий вік (мав понад 90 р.), відав усіма справами громади та одночасно обіймав такі посади – наставник, староста, касир і керівник хору [68, арк.82; 69, арк.65; 42, арк.73].

Щоправда, окремі наставники характеризувалися віруючими з гіршого боку. Так, у другій половині 1950-х рр. наставник поморської громади с. Кустин Л.Є. Фадеев авторитету у громаді не мав. Віруючі розповідали, що наставник проводив службу у нетверезому стані та одного дня настільки був п'яний, що прийшов в церкву, став проводити службу, розбив дві ікони, впав на під-

логу, став ображати вірян різними нецензурними словами, а потім заснув. Як результат – богослужіння відвідували тільки престарілі, молоді ж їздили до старообрядницької молитовні у Бердичеві [22, арк.95]. Іншим цікавим прикладом є діяльність наставника с. Великі Кошарища Ф.Ф. Жернова. У другій половині 1950-х рр. він при обході помешкань віруючих не заходив до будинків тих, хто не купував у нього свічок. В 1958 р. старообрядка с. Великі Кошарища О.Г. Защитникова в розмові з обласним уповноваженим РСРК розповіла, що Ф.Ф. Жернов, не задовольняючись привласненням грошей, зібраних в церкві, під приводом сплати земельної ренти і страхового збору, а також прибуткового податку, що лежить на ньому, кілька разів на рік посилав п'ять-десять жінок для збору грошей по будинках. За її словами, гроші збиралися навіть для освітлення панікадил, загальна сума яких складала близько 4000 крб. Також О.Г. Защитникова повідомила наступну інформацію. Ф.Ф. Жернов на церковній ділянці побудував власний будинок та мав величезні особисті прибутки, так наприклад: за чотири батьківські панахиди в рік по 6 днів в кожній, тобто за 24 дні по 100 крб. – він мав 2400 крб.; за поминання і панахиди – 500 крб.; за обходи по будинках по 10 крб. з хати – 2000 крб.; від виготовлення і продажу свічок, масла з розрахунку 2 кг свічок – 200 крб. і 500 грам масла – 6 крб. – 8-10 тис. крб. Крім того Ф.Ф. Жернов встановив таксу: за похорони дорослого 70 крб., дитини – 50 крб. і за хрещення 50 крб. [70, арк.139; 32, арк.23].

Отже, у перші повоєнні роки громади старообрядців мали достатнє забезпечення кадрами духовенства. Більшість духовенства правили служби ще з часів нацистської окупації області. Безпопівські духовні наставники, як правило, отримали духовну освіту від своїх батьків або служителів культу при молитовних будинках. Рівень такої освіти був достатнім і дозволяв виконувати всі обов'язки покладені на наставників. Соціальний статус наставників був низьким або середнім – більшість з них, окрім духовних справ, додатково заробляли на прожиття робочими спеціальностями і землеробством. Участь у Другій світовій війні брав лише один наставник, що належав до федосіївської згоди. В той же час у поморців було три наставники, які воювали на фронтах Першої світової війни. Як правило, безпопівські наставники були уродженцями Житомирщини. Кардинально іншою була ситуація у попівстві – місцеві старообрядці не мали своїх духовних кадрів. Старообрядницьке духовенство

було стійким у своїх релігійних поглядах. Лише у 1950-х рр. один духовний наставник поморської згоди мав намір перейти в попівство, а священник білокриницької згоди – в лоно РПЦ, проте не реалізували задуманого. Недостатність кадрового

забезпечення духовенства різко проявилася у громадах наприкінці 1970-х рр. і критично загострилася у 1980-х рр., коли відійшли у вічність наставники похилого віку, а віруючі не мали їм гідної заміни.

Джерела та література

1. Пригарин А. А. Старообрядческая община г. Одессы, 1945 – 1962 гг.: по материалам архива Кишиневской епархии РПСЦ // Старообрядчество: история, культура, современность. 2015. № 15. С. 93–101.
2. Таранець С. В. Балтська єпархія Древлєправославної Церкви Христової, що не приймала Окружного послання, у першій половині ХХ ст. // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность. 2008. Вып. 2. С. 108–119.
3. Таранец С. В. Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине. Киев, 1999. 160 с.
4. Жилюк С. І., Паніна Л. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 272 с.
5. Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979 – 1991 рр.): Збірник документів / Упорядник С. І. Жилюк. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 308 с.
6. Сичевський А. О. Релігійне життя старообрядців села Чолівка Коростенського району Житомирщини у 1944–1990 рр. // Гуржіївські історичні читання. 2013. Вип. 6. С. 244–247.
7. Сичевський А. О. Громади старовірів поморської згоди у Бердичівському районі Житомирщини в 1944–1963 рр. // Наукові записки. Серія: історичне релігієзнавство. 2013. Вип. 8. С. 141–155.
8. Сичевський А. О. Старовіри Червоноармійського району Житомирщини в умовах державного атеїстичного режиму (1945–1961 рр.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. 2013. Серія № 6. Історичні науки. Вип. 10. С. 472–485.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 5. 205 арк.
10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 27. 3 арк.
11. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 35. 5 арк.
12. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 18. 9 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 203. 283 арк.
14. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 38. 6 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 12. 332 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 67. 121 арк.
17. Вургафт С. Г., Ушаков И. А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря // Семейские – староверы Забайкалья. URL: http://www.semeyskie.ru/en_v.html
18. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 33. 7 арк.
19. Чибисов А. В. Образование и развитие старообрядческой белокриницкой иерархии 1846 – 1988 гг. : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.02. Иваново, 2012. 26 с.
20. Чибисов А. В. Тенденции развития древлеправославной церкви в СССР (1941–1949 гг.) // Вестник Волгоградского государственного университета. 2011. Серия 4: История. № 1 (19). С. 39–46.
21. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 78. 5 арк.
22. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 157. 196 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 113. 221 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 149. 217 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 218. 129 арк.
26. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 83. 5 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 194. 229 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 175. 241 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 228. 219 арк.
30. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 96. 5 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 264. 237 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 244. 264 арк.
33. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 7. 21 арк.
34. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 29. 1 арк.
35. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 100. 9 арк.
36. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 9. 2 арк.
37. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 30. 3 арк.

38. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 54. 4 арк.
39. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 65. 3 арк.
40. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 76. 5 арк.
41. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 135. 12 арк.
42. ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 78. 102 арк.
43. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 110. 2 арк.
44. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 17. 2 арк.
45. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 40. 1 арк.
46. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 129. 3 арк.
47. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 11. 6 арк.
48. Бабичев Н. Древлеправославная Поморская Церковь Житомирщины // Меч духовный. 2004. № 13. С. 7.
49. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 146. 5 арк.
50. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 97. 232 арк.
51. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 74. 4 арк.
52. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 79. 4 арк.
53. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 102. 8 арк.
54. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 112. 5 арк.
55. ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 77. 109 арк.
56. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 143. 1 арк.
57. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 130. 3 арк.
58. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 15. 3 арк.
59. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 24. 2 арк.
60. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 6. 2 арк.
61. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 28. 15 арк.
62. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 53. 2 арк.
63. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 32. 7 арк.
64. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 29. 231 арк.
65. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. 243 арк.
66. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 21. 3 арк.
67. ДАЖО. Ф. р-6630. Оп. 1. Спр. 36. 1 арк.
68. ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 61. 104 арк.
69. ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 69. 89 арк.
70. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 257. 218 арк.